

УДК 94(477) : 343.63 : 314.156.5 ‘ 2

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2020-10-149-181>

**MEASURES OF SOVIET STATE SECURITY
AUTHORITIES TO DISCRIME SYMON PETLIURA, THE
HEAD OF THE UPR’S SC (UKRAINIAN PEOPLE’S
REPUBLIC’S STATE CENTER)**

**ЗАХОДИ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ ІЗ
ДИСКРЕДИТАЦІЇ ОЧІЛЬНИКА ДЦ УНР СИМОНА
ПЕТЛЮРИ**

**МЕРОПРИЯТТЯ СОВЕТСКИХ ОРГАНОВ
ГОСБЕЗОПАСНОСТИ ПО ДИСКРЕДИТАЦИИ
РУКОВОДИТЕЛЯ ДЦ УНР СИМОНА ПЕТЛЮРЫ**

Ярослав Файзулін,

кандидат історичних наук,
начальник управління,
faizulin@ukr.net,
ORCID: 0000-0003-0830-8192
Український інститут
національної пам’яті,
вул. Липська, 16, м. Київ,
Україна, 01021

Yaroslav Faizulin,

Candidate of Historical
Sciences,
Head of Department,
faizulin@ukr.net,
ORCID: 0000-0003-0830-8192
Ukrainian Institute of National
Remembrance 16, Lypska Str.,
Kyiv, Ukraine, 01021

Василь Яблонський,

кандидат історичних наук,
доцент, радник при дирекції,
vy2006@ukr.net,
ORCID: 0000-0002-2998-7203
Національний інститут
стратегічних досліджень,
вул. Пирогова, 7а
м. Київ, Україна, 01030

Vasyl Yablonskyi,

Candidate of Historical
Sciences, Associate Professor,
Adviser to the Directorate
vy2006@ukr.net,
ORCID: 0000-0002-2998-7203
National Institute for Strategic
Studies, 7a, Pyrohova Str.,
Kyiv, Ukraine, 01030

ABSTRACT

The article analyzes the activities of the Soviet secret services to discredit the Ukrainian emigration government — the State Center of the Ukrainian People's Republic in exile and personally its head Symon Petliura. The exile government of the Ukrainian People's Republic, which stood on the positions of anti-communism and controlled the Ukrainian army interned in Polish camps, posed a real threat to the existence of the Bolshevik regime in Ukraine. Therefore, both the central Soviet government in Moscow and the government of the USSR under its control in Kharkiv made every effort to discredit the activities of Symon Petliura.

One of the main directions of such subversive work against the Ukrainian emigration government was the activity of the Bolshevik secret services. The Chekists recruited an agency among Ukrainian servicemen and politicians close to the State Center. In particular, the GPU managed, due to the creation of a fictitious «Supreme Military Council», which allegedly operated on the territory of Ukraine, to take one of the popular military figures of the UPR army, Ataman Yurii Tiutiunyk, to the USSR.

Yurii Tiutiunyk agreed to cooperate with the Bolshevik authorities and for more than a year, under the leadership of the GPU, conducted an intelligence game to attract allies and members of the UPR general staff (primarily general Oleksandr Udovychenko), to establish Symon Petliura's connection with the Supreme Military Council. and discrediting the State Center of the Ukrainian People's Republic before the governmental factors of the Poland and the governments of other states.

Such work was not very successful, so the GPU resorted to declassifying its agent, using the fact of the transfer of the «Petliurist» general to demoralize Ukrainian politicians and the military in exile. This move was accompanied by a wide information campaign in the Soviet press and had a significant propaganda effect both in Ukraine and abroad. In the end, Yurii Tiutiunyk's betrayal became one of the factors in the return of Ukrainians to the USSR and the weakening of the anti-Bolshevik movement.

Keywords: *Symon Petliura, Yurii Tiutiunyk, GPU, Partisan-insurgent headquarters, Ukrainian emigration, discrediting.*

Постановка проблеми. Як показують події сучасної російсько-української війни, питання дискредитації російськими спецслужбами та ЗМІ української влади і Збройних сил України є одним із найважливіших напрямів гібридної агресії. Цей напрям боротьби був притаманним радянським спецслужбам практично від початку їх заснування. Промовистою також є їх боротьба з Державним центром Української Народної Республіки на еміграції у 1920-30 роках.

З нагоди 50-ліття українських радянських спецслужб – ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ, у 1967 році, робоча група при голові КГБ УРСР взялася готувати збірник документів і мемуарів, які б розповідали про найбільш легендарні чекістські операції за увесь період існування українських радянських спецслужб. Була розроблена структура збірника, зібрані спогади заслужених ветеранів-чекістів, та після ознайомлення з ними, вирішили книгу не видавати. Частина матеріалів – могли стати шокуючими для «широкого загалу», виставляли спецслужби в негативному світлі, розкривали методи їхньої роботи, які залишалися актуальними. На матеріали до збірника, – «Обобщенные материалы и воспоминания о деятельности органов госбезопасности в период 1917-1967 гг.», із семи томів, було накладено гриф «Секретно» й відправлено їх в архів КГБ. Щойно у травні 2009 року ці матеріали розсекретили й вони стали доступними для дослідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідеологічні, інформаційні та агентурні методи радянської влади та спецслужб щодо дискредитації Симона Петлюри та еміграційного уряду УНР досліджували В. Верстюк (Тютюник, 2012), Т. Вронська (Вронська, 2018: 142-157), В. Скальський (Тютюник, 2012), Я. Файзулін (Файзулін, 2011: 383-403, Тютюник, 2012), В. Яблонський (Яблонський, 2014: 131-143)

та інші науковці. Однак в історичній літературі не аналізувалася політика компрометації лідера УНР як комплексного явища, яка переслідувала декілька цілей: зменшення загрози військової операції з боку армії УНР, повернення частини політичних та військових емігрантів до УСРР, послаблення підтримки С.Петлюри та УНР на території підрадянської України та зниження рівня підтримки екзильного Уряду українською еміграцією і владою Польщі.

Мета статті проаналізувати політику компрометації С. Петлюри радянськими спецслужбами та визначити чи були досягнуті цілі такої політики у 1921-1923 роках.

Виклад основного матеріалу. Симон Петлюра був уособленням боротьби України проти російської агресії. На чолі військового міністерства Української Центральної Ради і як Головний отаман та Голова Директорії УНР він докладав усіх зусиль, щоб протистояти більшовицькій окупації України. Навіть після поразки, він зумів на еміграції зберегти частину державного апарату, армії та політичного класу для продовження боротьби за відновлення української незалежності. Лідери більшовизму зрозуміли реальність загрози для своєї влади після Другого зимового походу армії УНР. Попри те, що він закінчився невдало, все ж показав усю слабкість і нестабільність тодішньої радянської влади в Україні: українські війська під Києвом, зростання збройного опору по усій Україні, змусили більшовиків реагувати на ситуацію.

Спецслужби отримали завдання вивчити ситуацію в оточенні Головного отамана та серед військового керівництва армії для виявлення «слабкої ланки» – людини чи групи людей невдоволених Симоном Петлюрою та станом у якому опинилася армія та уряд УНР. Серед інших вибір зупинився на отаманові (генералові) Юрію Тютюнику, відомому та досить популярному воєначальнику останніх років визвольних змагань 1917-1921 років.

Захоплення Юрія Тютюника – наслідок масштабної агентурної операції органів ГПУ під назвою «Справа №39» або

ж «Операція «Тютюн», яка проводилась упродовж 1921-1923 років під контролем одного з керівників ГПУ в Україні Юхима Євдокимова. Її мета – захоплення і використання генерала Юрія Тютюника, розклад українського визвольного руху та дискредитація його лідерів, у першу чергу голови Директорії та Головного отамана військ УНР Симона Петлюри.

Розпочалася вона 2 липня 1921 року, коли співробітники 5 прикордонного особвідділу ЧК в Проскурові затримали Григорія Заярного, посланця від Партизансько-повстанського штабу у Львові до отамана Юліана Мордалевича. Заярний мав обійняти посаду помічника командуючого 2-ю Повстанською групою. На допиті той дає докладні свідчення про ціль свого візиту в Україну, організацію УНР за кордоном, створення повстанської мережі в Україні й зокрема про петлюрівську організацію в Києві. Чекісти проводять арешти і з'ясовують, що дані Заярного відповідають дійсності. Зважаючи на відомість заарештованого в певних колах, чекісти вирішують використати його для боротьби із націоналістичним підпіллям, так би мовити даючи можливість «искупить вину перед советским государством». Заярного відправляють за кордон, в Партизансько-повстанський штаб, і він повертається з цінними відомостями про підготовку Другого Зимового походу, маршрути повстанських груп, зв'язки Юрія Тютюника з Нестором Махном і Борисом Савінковим, участь в організації антибільшовицького повстанського руху польського та румунського Генштабів тощо.

Під час другого «відрядження» Заярного за кордон, до Румунії, він дізнається від сотника Армії УНР Петра Стахіва, що Юрій Тютюник доручив тому встановити зв'язок із повстанцями в Україні і розпочати концентрацію сил, оскільки на весну 1922-го планується масштабне повстання. Заярний пропонує Стахову разом вирушати в Україну і спільно провадити роботу із розгортання партизанського руху. Дізнавшись про активність Юрія Тютюника, чекісти розпочинають оперативну розробку із використанням

фіктивної підпільної організації «Вища Військова Рада» (далі – ВВР). В її орбіту були втягнуті ціла низка соратників Тютюника, людей, які разом з ним пройшли через горнило боротьби і яким він щиро довіряв – Григорій Заярний, брати Петро та Олександр Стахіві, Іван Кузьменко-Титаренко й інші, частину з них чекісти завербували, а частину використовували «в темну».

Зрештою під прикриттям «ВВР» чекісти налагоджують безпосередній контакт із Юрієм Тютюником, між ними зав'язується листування, а ще відбувається декілька зустрічей Заярного з Тютюником. В підсумку їм вдається переконати генерала, що «ВВР» є потужною підпільною організацією, яка має розгалужену повстанську мережу по всій Україні і в якій все готове для підняття масштабного антибільшовицького повстання. Бракує лише авторитетного лідера, якого б знала вся Україна, і на роль такого годиться Юрій Тютюник. На завершальному етапі агентурної розробки Тютюник завагався чи доцільно йому переходити на території радянської України і чи не фікцією є «ВВР», тоді її «представники» вдалися до м'якого шантажу, мовляв дорогоцінний час втрачається і вони шукатимуть іншого кандидата на «українського Наполеона». Амбіції Тютюника взяли гору над здоровим глуздом, і чим це для нього завершилося ми вже знаємо. Із віддалі майже в сто років можна звинувачувати генерала в наївності або нерозсудливості – «хлоп'яча витівка», але це виглядає так, якщо не знати, що з неменшим успіхом «представники ВВР» «водили за носа» польські й румунські спецслужби та дипломатів, яких дезінформували, забезпечуючи «розвідданими» з радянської України (Файзулін, 2011: 383-403).

Від кордону Юрія Тютюника переправляють в Київ, а далі до Харкова, де його певний час утримували в одній із місцевих в'язниць ГПУ УСРР. Залишилися спогади одного з охоронців про перебування там Ю. Тютюника. Ось, що він згадує: «Я побачив коренастого повного чоловіка, років 45, з

крупними рисами обличчя, без бороди та вусів, волосся на голові світле, підстрижене їжаком. Він безперервно ходив по кімнаті з кутка в куток і напружено щось думав. Час від часу він підходив до столу, на якому були папери, чорнила і ручка, і писав. Хоча він був в штатському костюмі, але по стрижці волосся на голові я визначив, що це військовий чоловік, але не радянського часу. [...].

Кімната знаходилася на 3-му поверсі і вікно виходило у внутрішній двір ГПУ УСРР, закритий з усіх боків і мав охорону. Розмовляти із ним було заборонено. Двері, що вели із загального коридору до нас, замикалися з того боку, де сидів я. Майже всю ніч мій підопічний не спав. Ходив, писав і знову ходив» (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 450: 55). Про те, кого охороняє, чекіст тоді не здогадувався. Однак згодом в'язню і його охоронцю довелося познайомитися, оскільки стали сусідами. Юрія Тютюника селять в урядовому будинку по вул. Губернаторській (згодом – Революції), 9 в Харкові.

Захоплення Юрія Тютюника утримувалося в суворій таємниці, про факт нього знало дуже обмежене коло чекістів. Усілякі чутки про цей факт спростовувалися. Дипломат Григорій Беседовський, який був утаємничений в деталі цієї справи, говорить про те, що спочатку не було одностайного рішення чи засудити на смертну кару, чи продовжувати операцію і спробувати продовжити агентурну гру. Розстріл петлюрівського генерала, очевидно, дав би короткочасний позитивний ефект, водночас перетворюючи ще одну постать на «мученика, що поклав життя в ім'я самостійної України». Тому була здійснена спроба схилити отамана до співпраці. Поставлений перед вибором смерть або співпраця з органами ГПУ, Юрій Тютюник погодився на друге. Яким чином чекістам вдалося зламати генерала, який брав участь у сотнях боїв і не раз заглядав у вічі смерті, достеменно невідомо, можемо тільки припускати, що це міг бути цілий комплекс факторів, включно із погрозами фізичного знищення його та його родини.

Таємне захоплення Юрія Тютюника стало великим успіхом для чекістів, адже відкривало їм широкі можливості у боротьбі діячами українського визвольного руху, як в самій Україні, так і за кордоном, зокрема з Головою Директорії та Головним отаманом військ УНР Симоном Петлюрою.

«Органи» отримали змогу і надалі використовувати легенду «ВВР» як потужної організації в Україні для боротьби з більшовизмом. Наступним кроком стало затвердження керівництвом ГПУ спеціального плану із «використання» Юрія Тютюника для ліквідації загрози з боку української еміграції і тиску на уряд Польщі. Документ на п'яти машинописних аркушах, датований вереснем 1923 року, підписав особисто голова ГПУ УСРР Всеволод Балицький. Той передбачав широкий комплекс заходів, зокрема: робота з польськими дипломатами і дезінформування польської контррозвідки («двуйки»); з'ясування планів еміграційного Державного центру; встановлення контактів між підставною «ВВР» і повстанськими загонами отаманів Якова Гальчевського, Івана Трейка; розпалювання конфліктів в середовищі української еміграції і організацію «поворотства» та багато іншого (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 439: 60).

В інструкціях одному з чекістів-учасників спецоперації, було подано далекосяжні плани щодо використання Ю. Тютюника. Кінцева мета дезорієнтувати і «розкласти» еміграцію, переконати виїхати до УСРР частину лідерів Державного центру. Дуже важливим завданням було віднайдення у Польщі архіву отамана, який би допоміг би виконати цей план ГПУ (ГДА СБУ, спр. 73862 фп.: 125).

Цей амбітний план, на даному етапі вдалося виконати лише частково. Було проведено дві нелегальні операції на території Польщі. Завдяки першій вдалося перевезти особистий архів Тютюника, місцезнаходження якого він вказав на одному із допитів. А наприкінці серпня 1923 року до України були нелегально переправлені його рідні – дружина і двоє доньок. Родина фактично стала заручниками та важелем впливу на

українського генерала. Перевезений архів чекістів розчарував, там не було нічого таємного – листування, старі накази по Київській групі та Дієвій армії за 1919-1920 роки не давали жодної інформації про таємні плани ДЦ УНР та його можливих союзників із Польщі, Румунії чи Франції.

За існуючою традицією в радянській Україні Юрій Тютюник 20 серпня 1923 року підписав листи до відомих радянських партійних і державних діячів Володимира Затонського та Олександра Шумського. Цими листами він відмовлявся від свого минулого, стверджував, в еміграції переконався у марності продовження боротьби з радянською владою, висловлював лояльність до більшовицької влади, одночасно критикуючи Симона Петлюру та інших очільників української політичної еміграції. Тютюник наголошував, що свідомо прийняв рішення повертатися на Батьківщину і працювати на благо українського народу. Також, просив з'ясувати йому позицію офіційної влади щодо реемігрантів, можливості легалізації й здобуття громадянства УСРР (Юрій Тютюник, 2012: 211-213).

Ще в червні-липні 1923 року на Захід починають надходити листи з Харкова за підписом Юрка Тютюника. Він інформував своїх колишніх соратників про перебування в УСРР і широку діяльність в рамках «ВВР», закликав їх розривати з Петлюрою і поляками й перебиратися в Україну, де є всі можливості для національної праці. А ще, Тютюник розгортає наполегливу і руйнівну агітацію проти Голови Директорії Симона Петлюри. Як свідчать опрацьовані нами документи радянських спецслужб, писалися ті під диктовку співробітників ГПУ. Для більшовицької влади Симон Петлюра залишався ворогом номер один, адже на еміграції під його керівництвом залишався державний апарат і військо, а в самій Україні мільйони українців із його ім'ям пов'язували надії на визволення з-під більшовицької окупації. Тим паче, що Симон Петлюра продовжував активну діяльність: він намагається протидіяти УСРР та СРСР на міжнародній арені, зберігає

державні органи та військо, організовує антибільшовицьку боротьбу, продовжує спроби заручитися підтримкою для УНР західних урядів, забезпечити об'єднання, культурний та освітній розвиток української еміграції.

Антипетлюрівська риторика стає головною сюжетною лінією усього тогочасного листування Юрія Тютюника, інші лінії – апологетика більшовизму і «поворотства». Приміром, 4 серпня 1923 року у листі до свого помічника полковника Йосипа Добротворського він закликав його продовжувати попередню діяльність і ставив перед ним цілу низку завдань. Зокрема, йшлося про те, щоб залишитись на території Галичини та працювати над тим, щоб віддалити Головного отамана від інтернованого війська, одночасно «перетягуючи» на шлях зради інших військових, зокрема, авторитетного генерала Удовиченка. Розуміючи, що українські контррозвідники його можуть викрити у будь-який момент, Ю.Тютюник закликав полковника до самостійного вибору методів роботи та у потрібний момент бути готовим відректися «од всякої спілки зі мною. Отже будьте готові і, коли буде потреба, лайте мене, не хитаючись» (Юрій Тютюник, 2012: 206).

Йосип Добротворський, отримувач листа, в цей час ще перебував на території Польщі і став однією з головних дієвих осіб чекістських акцій проти Симона Петлюри. В іншому листі до Й.Добротворського 14 серпня 1923 року, Юрій Тютюник намагається прозондувати ґрунт, очевидно за завданням своїх кураторів. Він стверджує, що багато людей в Україні не люблять С.Петлюру, називаючи його невдахою та зрадником, який своєю діяльністю призведе до збройної інтервенції іноземних держав проти України. «Ми, як нація повинні вести самостійну політику, а не зв'язувати свою долю з тим чи іншим сусідом. І жаль, і дивно мені, як не розуміють того провідники інтернованих військ – люди розумні і чесні? А може вони розуміють, та не знаходять виходу? Узнайте все і напишіть мені» (Юрій Тютюник, 2012: 210). Більшовицькі спецслужби,

остерігаючись нового наступу з боку Польщі намагалися узнати настрої українських вояків, які перебували на її території.

У справі ліквідації «петлюрівщини» Йосип Добротворський і сам проявляв неабияку ініціативність, погоджуючи свої тези і практичні кроки із Ю. Тютюником, а через нього – з ГПУ. Приміром, в листі до Тютюника 27 серпня 1923 р. він подавав своє бачення того як працювати з інтернованими, щоб викликати негативні настрої військових проти С.Петлюри. Він пропонував обвинувачувати Головного Отамана в авантюризмі та запродавстві, що він «висилає банди, які приносять користь тільки йому персонально», та усю свою діяльність скеровує на те, щоб бути «вірним рабом польських панів». Він просив Ю. Тютюника затвердити такі напрями критики та надати додаткові вказівки (Юрій Тютюник, 2012: 294).

У Харкові такі плани погодили, хоча із зауваженнями. 2 вересня 1923 р. Юрій Тютюник вказував Добротворському на яких тезах той має акцентувати увагу. Серед «убивчих», але бездоказових, називалася підготовка Симоном Петлюрою замаху на Тютюника, звинувачення Голови Директорії у боягузстві, руйнуванні України військовими операціями, якими він дискредитує національну ідею. Пропонувалося також наводити «підтвердження» такої позицією словами Гальчевського, Хмари, Трейка та інших отаманів, «котрі були до останнього часу вірними Петлюрі». [...] Не пошкодить пригадати, що Петлюра неудачник – містиків ще не мало є на світі» (Юрій Тютюник, 2012: 220-221).

Знайдені нами в архіві СБУ чекістські документи свідчать, що всі листи Юрія Тютюника із радянської України за кордон писалися під диктовку або ж наглядом співробітників ГПУ. Практично до кожного листа Тютюника чекістами готувалися інструкції в яких описувалася мета тих чи інших дій, подальші напрямки оперативної розробки, конкретні заходи, що мали вживатися. Приміром, в додатку до листа

Тютюника за №63 від 6 листопада 1923 р. читаємо: «Уважаемый товарищ. В деле Тютюника наша задача, во что бы то ни стало, его во всех отношениях использовать, а также незаметно перед всеми скомпрометировать. Надо, во что бы то ни стало, вручить письма Хорошко и получить от него ответ, а также заготовить большим материалом для компроментации его, в случае отказа, идти вместе с Юрко.

Это же можно проделать с Морозовским и другими. Нам во что бы то ни стало нужна связь с кемнибудь из этой публики, чтобы мы их могли использовать» (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 439: 18).

Загалом на вимогу органів ГПУ Юрій Тютюник підготував 500 листів-відозв до українських вояків, що перебували в польських таборах інтернованих. Тексти багатьох із них були попередньо погоджені з ЦК КП(б)У, а «органи» сприяли тому, щоб всі вони «найкоротшим шляхом» потрапили до адресатів. Крім того, за підписом Тютюника були надіслані листи в редакції українських газет, що виходили в Польщі й Чехословаччині, в кількості 9 екземплярів (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 439: 21).

Для зменшення ролі й впливу Симона Петлюри на українських військових чекісти намагалися використати іншого відомого українського діяча генерал-хорунжого Олександра Удовиченка, командира легендарної Третьої Залізної дивізії. Для цієї мети його обрали не випадково. Через активну участь у війсьній кампанії 1920 року, він мав авторитет у польській владі і серед українства. Крім того, радянські спецслужби взяли до уваги чутки про певні тертя між ним та Симоном Петлюрою, що теж не залишилося непоміченим. Каталізатором у поглибленні розколу між ними мали відіграти симулякр у вигляді «ВВР» та Юрій Тютюник. Через співробітників польського посольства, дипломатичним зв'язком, керівники «ВВР» звернулися з листом до Удовиченка, про співпрацю. (ГДА СБУ, спр. 73862фп.: 90).

22 серпня 1923 року Юрій Тютюник написав листа до

Олександра Удовиченка, в якому повідомляв про свою участь у роботі «ВВР» і закликав генерала підтримати акцію проти Петлюри. Він запевняв у впливовості «ВВР», своїй активній участі у ній та «існуючих» антипетлюрівських настроях в Україні. Далі, він переконував генерала у тому, що політична кар'єра С.Петлюри завершена і що йому не допоможе підтримка польської влади. У спілкуванні з О.Удовиченком Ю. Тютюник та його куратори торкалися і морально-етичної проблеми: обвинувачуючи Головного отамана у тому, що «його руки залиті кров'ю наших же патріотів (Болбочан, Отмарштайн та ін[ші])», він пропонував погоджуватися на умови «ВВР» і вести за собою своїх прихильників як з військового так і цивільного середовища (Тютюник, 2012: 216).

У листі до Йосипа Добротворського від 21 серпня 1923 р. Ю.Тютюник не обмежується бажанням співпрацювати з О.Удовиченком і пропонує залучити до антипетлюрівської опозиції найавторитетнішого на той час українського генерала Михайла Омеляновича-Павленка. Але в ГПУ здавали собі справу, що досвідчений командарм може зрозуміти, що йому готують пастку. На тому етапі, вони навіть не знали як розпочати з ним розмову, з огляду на його недовірливість. Тому, не відмовляючись від плану-максимум – переправити його в Україну, перед Й. Добротворським ставилося завдання створити умови, щоб він переїхав на Волинь або Галичину поближче до більшовицької України. Таку ж тактику пропонувалося застосовувати до усіх охочих співпрацювати з ВВР (Тютюник, 2012: 215).

Перед Олександром Удовиченком ставилося завдання підважувати авторитет Симона Петлюри серед українського вояцтва та польських урядовців. Юрій Тютюник у листі до Олександра Удовиченка 18 вересня 1923 р. відзначає кілька речей. Насамперед, він зазначає, що задоволений «розкладовою роботою» генерала в таборах. Крім того, накреслює алгоритм такої діяльності, кінцевою метою якої є моральне знищення петлюрівщини. Дискредитація С.Петлюри в армії, серед

широких кіл громадськості та польського союзника мала б позбавити його підтримки, що зрештою, приведе його до «ВВР». Особливі вказівки він передавав полковником Добротворським. На завершення він робить висновок: «петлюрівщина вмірає – треба допомогти їй якнайшвидше вмерти на добро Україні» (Тютюник, 2012: 228).

Як свідчить листування Юрія Тютюника, в якийсь час Олександр Удовиченко повірив у масштабну діяльність «ВВР» і, очевидно, навіть погодився на співпрацю. Крім того, він цікавився радянською дійсністю в Україні та можливістю повернення в приватному порядку на Батьківщину. Однак для органів ГПУ Олександр Удовиченко міг бути більше корисним перебуваючи за кордоном, беручи участь в їхніх акціях із дезорієнтації української політичної еміграції, пропагуванні рееміграції до УСРР. Тому в листах Юрій Тютюник зупиняв генерал-хорунжого: «В наших і Ваших інтересах, що би Ви приїхали сюди не як звичайно роскаявшійся білий генерал, а як політично відмінний вождь, який крім того, що повернувся сам – привів з собою масу і до певної міри обозначив епоху» (Тютюник, 2012: 246).

Та згодом Олександр Удовиченко, очевидно, щось запідозрив і перестає відповідати на листи Юрія Тютюника та «представників ВВР». В ГПУ це зрозуміли і орієнтують Тютюника на те, щоб дискредитувати його в очах оточення С. Петлюри: «Не має сумніву (це я переконався), що Удовиченко є вірний раб поляків і піде на всяку їхню авантуру» (Тютюник, 2012: 248) – писав він 21 листопада 1923 року в листі до Миколи Чеботаріва, контррозвідника та керівника охорони Симона Петлюри.

Антипетлюрівську діяльність Юрій Тютюник обґрунтовував перед Олександром Удовиченком виключно українськими національними інтересами. Справжні ж мотиви і наміри щодо Удовиченка відбилися в таємній документації ГПУ. В одному із оперативних документів від 21 липня 1923 р. ми знаходимо справжню мету вербування генерал-хорунжого:

«Добротворський не користується довірою у поляків, оскільки вони підозрюють, що він заангажований в галицьких антипольських справах. Ось чому ми в п[лані] «б» пропонуємо Добротворському діяти через Удовиченка і компанію. Це нам вигідно і тому, що Удовиченку вірять поляки і він розсварився з Петлюрою. Цей чоловік нам повинен зіпхнути Петлюру і, можливо, що за сприятливих обставин ми і доручимо Удовиченку формувати загін, що піде замість України на Галичину» (ГДА СБУ, спр. 73862фп.: 93).

Ще більш показовим є лист одному із агентів ГПУ від 29 серпня 1923 року: «Для орієнтування повідомляємо Вам наступне, що ми, через Польпосольство, надіслали від імені «ВВР» листа Удовиченку, де ставимо перед ним запитання про його працю в ВВР. Відповіді дотепер не маємо. В даний час Юрко пише листа Удовиченку, який потрібно передати через Добротворського, з копії перекладів Ви будете бачити про що він пише. З Удовиченком наша ціль наступна – розсварити його з Петлюрою, внаслідок зіпхнути Петлюру, заставити його працювати для ВВР і тоді вже перетягнути на наш бік, хоча останнє можливо ми зробимо раніше» (ГДА СБУ, спр. 73862фп.: 65).

Для здійснення цього плану «Б» Удовиченку через дипломатичні польські канали був надісланий лист від фейкової «ВВР» де йому ставилися завдання про співпрацю з цією організацією. Правда, станом на 29 серпня 1923 р. відповіді вони не отримали, тому продублювали ці вимоги вже загаданим листом Ю. Тютюника.

Із цих листів ми бачимо, що органи ГПУ сподівалися на фізичне захоплення Голови Директорії Симона Петлюри. Із цією метою, намагалися переконати Симона Петлюру зустрітися із «очільниками ВВР». Радянські органи діяли дещо шаблонно – вони хотіли провести спеціальну операцію щодо С.Петлюри схожу на захоплення Юрія Тютюника («Справа №39») чи операцій «Трест» та «Синдикат-2», які відбувалися десь у цей час і мали на меті заманювання до СРСР

британського агента Сіднея Рейлі і керівника «Всеросійського комітету захисту Батьківщини і свободи» Бориса Савінкова.

Переговори про організацію зустрічі Симона Петлюри із членами «ВВР» від імені останньої вів Йосип Добротворський із керівником охорони Головного отамана Миколою Чеботарівим. У листі до Чеботаріва 21 листопада 1923 року він писав, що найлютішим ворогом українців є їхні «союзники» – поляки, які «прикриваючись різними моралями являлись і являються провокаторами нашої національної ідеї». Натомість, єдиним приятелем називав народ, а єдиним урядом – як формою влади, що забезпечує існування українського народу, його культури і національного розвитку – радянську соціалістичну владу. Добротворський закликав Чеботаріва, використати всі свої можливості і розпочинати енергійну працю «по розбиттю польської лавочки з торгівлі емігранщиною». І натякає, що зволікання матиме тяжкі наслідки. Серед іншого, Добротворський цікавиться справами Симона Петлюри: «Чи особисто С[имон] не хитається? Час нам вже зробити рішучий крок. Пишіть все подробно і будемо координувати, зв'язок певний. Є відомості, що С[имон] вибирається на Захід. Цікаво, хто з ним поїде. Чи достатньо засобів?». Насамкінець, ніби ненароком, Добротворський згадує: «На днях познайомився з Олександрою Чеботарівною. Подібна до Вас, і тому я запитав, чи не Ваша сестра, з страхом відцуралася всякої рідні за кордоном, але здається, що лише зі страху» (Тютюник, 2012: 248).

Очевидно, що саме про зустріч Симона Петлюри з діячами «ВВР» йдеться в чекістському листуванні за 28 листопада 1923 року (на жаль, розшифрувати адресатів не вдалося): «Уважаемый товарищ. С Вашим планом о дискредитации Петлюры и компании согласны, ибо это соответствует нашим планам, о которых мы Вам писали в прошлом письме. Мы здесь параллельно, уже раньше начали проводить в работе с Шаротой, эту мысль – дискредитация Поплавского и братьев.

При сем посылаем Вам письма Добротворского к Чеботареву, по содержанию которого Вы увидите, что мы проводим мысль о нашей связи с братьями. Необходимо, чтобы это письмо, прежде попало в дефензиву, так, что дефензива по двум линиям и из двух источников получит сведения о неблагонадежности братьев» (Тютюник, 2012: 189).

Однак Симон Петлюра виявився прозорливішим і не поспішав зустрічатися з агентами ГПУ під прикриттям. Радянські спецслужби не могли його підкупити ані жадобою слави, посадами або ж грішми. Йосип Добротворський, як агент ГПУ, який мав прямий та листовний контакт з шефом контрозвідки ДЦ УНР М.Чеботарівим, був переконаний, що Симон Петлюра не піде на контакти із кимось із «Вищої Військової Ради», оскільки М.Чеботарів не дав чіткої відповіді на дану пропозицію (Тютюник, 2012: 189).

Коли порівняно «нейтральні» способи влаштувати зустріч Симона Петлюри із представниками «ВВР» не дали бажаного результату, Тютюник вдається до шантажу, прийом, який раніше був застосований щодо нього самого. 12 вересня 1923 р., у листуванні з одним із членів еміграційного уряду він запевняє, що зараз працює (разом із однодумцями в Україні) над скупченням якомога більшої кількості сил для боротьби і йому та ВВР важливо мати в союзниках «всіх бувших вільних чи не вільних стовпів петлюрівщини» (Тютюник, 2012: 223).

Змусити Симона Петлюру визнати «ВВР» і вступити в переговори з її представниками, на думку Юрія Тютюника, мало підписання низкою відомих діячів української еміграції заяви до польського уряду з критикою лідера Державного центру. Це мало підштовхнути С.Петлюру до переговорів з «ВВР» та спроби взяти її під свій контроль, – йдеться в листі Тютюника до Добротворського 18 вересня 1923 року. У цьому листі він додавав проект заяви до польського Уряду групи впливових діячів еміграції та війська. Перед тим, цю заяву слід було показати голові уряду А. Лівіцькому, під приводом того, що підписанти не бажать доводити ситуацію скандалу, але,

якщо Петлюра не погодиться на контакт із представниками В.В.Р, то вони «во ім'я вищої мети не спиняться і перед скандалом». Заяву А.Лівицькому для Головного отамана мали передати Удовиченко з Добротворським. «Окрім відомих і впливових осіб треба зібрати підписи сотників, хорунжих, урядовців і т[ому] п[одібне]. По причині суто політичного характеру я не ставлю свого підпису на заяві, і Ви вживіть всіх заходів, щоб це не вплинуло на тих, підписи котрих для поляків матимуть значіння» (Тютюник, 2012: 226-227).

У січні 1924 року в Варшаві мав відбутися з'їзд української еміграції. Тут чекісти планували влаштувати Петлюрі публічну обструкцію. Низка відомих в українських колах діячів повинні були винести резолюцію про засудження діяльності Симона Петлюри, повний розрив співпраці з поляками та повернення в радянську Україну. Та для цього прихильники Тютюника і «радянської орієнтації» мали отримати на з'їзді чисельну перевагу. «В отношении январского съезда эмиграции, наше решение – съезд должен состояться, но большинство на съезде должны быть сторонники Тютюника и вынести резолюцию – полный разрыв с поляками и возвращение на Советскую Украину. Из писем Тютюника к Хорошко, Архипенко и Морозовскому, Вы увидите подробный наш план», – йдеться в одному з чекістських документів за 28 листопада 1923 року (ГДА СБУ, спр. 73862 фп.: 6).

Отже, як відзначається у вищенаведеному чекістському документі, плани щодо Варшавського з'їзду 1924 року відображаються в листах Тютюника до Євгена Архипенка та Олександра Морозовського.

У листі до Євгена Архипенка 25 листопада 1923 р. Ю. ютюник писав наступне: «Дуже буде корисним для справи і для Вас, якщо повелось б використати з'їзд нашої еміграції, який збирається в січні у Варшаві. [...]

Отже головна ціль: заманіфестувати покінчення з трагічною орієнтацією на Польщу, знищивши ідеологію тієї орієнтації у вигляді петлюрівщини» (Тютюник, 2012: 251).

Із закликами підтримати зазначені резолюції, організувати противників Головного отамана Тютюник звернувся до Олександра Удовиченка, Михайла Палія-Сидорянського, Олександра Морозовського та інших українських діячів.

Олександра Морозовського чекісти вважали не настільки знаковою фігурою і рекомендували розглядати його виключно в розвідувальних цілях. Однак і в листі до нього 26 листопада 1923 р. Тютюник описує мету і завдання з'їзду як зменшення кількості політичних груп, які орієнтуються на Польщу. «Це сконцентрує волю цілої нації, об'єднає її духовно, підніме її престиж. Практично справа виглядає так: в січні у Варшаві збирається з'їзд еміграції. Його некорисно бойкотувати. Треба послати якнайбільше людей, що стоять на позиції розірвання з поляками та на ліквідації петлюрівщини. На цьому можна спробувати об'єднати всіх «від укр[аїнського] комуніста до монархіста». Потім почнеться диференціація і хто схоче, матиме змогу переїхати сюди за всіма гарантіями. Найкраще буде, коли більшість з'їзду винесе бажані для нас резолюції. На випадок неможливості винесення таких резолюцій, демонстративно залишення з'їзду і відкриття свого власного. Боятися нема чого, оскільки при першому ж бажанні учасників з'їзду, якщо б їм будь-що загрожувало, візьме під свій захист радянський уряд» (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 439: 8).

Утім, незважаючи на всі зусилля, отримати більшість на з'їзді прихильникам «советів» не вдалося, і ця пропагандистська акція, як і багато інших, закінчилася їхньою поразкою.

ГПУ, як видно із таємних її документів напруцювала, цілий комплекс заходів, які мали б якщо не ліквідувати Державний центр УНР та «петлюрівський» рух повністю, то хоча б завдати потужного удару. Він складався із різного набору інструментів: розвідувальної роботи, антиукраїнської агітації, дипломатичних заходів, вербування військовиків та політичних діячів, шантажу, погроз, диверсій, арештів та фізичного

знищення. Головним завданням залишалось переконати найбільш знакових соратників Голови Директорії підтримати більшовицьку владу та повернутися до України. Визначалися напрями роботи, відповідальні, встановлювалися терміни, активізувалася «діяльність ВВР», відстежувалася ситуація у Польщі, настрої місцевих чиновників та політиків і т. ін. (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 439: 60).

Серед небагатьох союзників УНР, Польща, після укладення Варшавського договору у квітні 1920 р. була найбільш відданим союзником. Після виходу на еміграцію, якраз на території Польщі перебував Державний центр УНР та більшість українського війська, яке польською державою визнавалося союзною стороною. Суттєво не вплинув на таке ставлення поляків Ризький мирний договір від 18 березня 1921 року між Польщею з одного боку, і РСФРР та УСРР – з іншого. Польський уряд закривав очі на діяльність еміграційних державних установ УНР своїй території, та фактично таку діяльність підтримував. Звичайно, що поляки контролювали більшу частину діяльності інтернованої армії УНР: польська військова розвідка («двуйка»), до прикладу, сприяла діяльності Повстансько-партизанського штабу УНР.

Діяльність Головного отамана Симона Петлюри та Державного центру УНР на території Польщі не могли відбуватись без підтримки польських властей. Тому радянські «органи» докладали значних зусиль для дискредитації Петлюри перед польськими урядовцями. Намагаючись використовувати для цього осіб, наближених до польських кіл. «Принимая во внимание, что поляки думают гальванизировать Петлюру и дают ему деньги, интерес для нас к Хорошко повышается и мы должны его использовать, главным образом, с целью окончательной дискредитации Петлюровщины и уничтожения Петлюры. В области же Галиции и Волыни он может использовать своих сторонников, – читаємо в одному з чекістських документів від 21 листопада 1923 року. – Скоро в «Коммунисте» и «Киевском большевике» начнутя писаться

статті Тютюника. Воспоминания о работе с поляками. Желательно присылка украинских газет, как отзвук на эти статьи» (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 439: 12).

Завдяки фіктивній «ВВР» чекісти вводили в оману працівників польського посольства в УСРР. З метою компрометації в очах польської сторони Симона Петлюри і Державного центру УНР та позбавлення їх польської підтримки була створена оперативна розробка – «Нове». Головним завданням цієї операції стало встановлення контактів «представників ВВР» із амбасадю Польщі в Харкові та досягнення між ними співпраці. У разі її успіху до рук ГПУ могли потрапити офіційні документи, які б підтвердили підтримку Польщею в Україні антибільшовицьких, антиурядових організацій. Це б, у свою чергу, стало свідченням порушень положень Ризького договору з боку Польщі та спричинило б подальший тиск радянського уряду на неї за підтримку УНР.

Ланкою цієї гри стало завербування дружини професора Павла Зайцева, який посідав відповідальну посаду в Українському Центральному комітеті в Варшаві. І вже через неї чекісти встановили контакти з працівником посольства Польщі в УСРР Стефаном Літауером (ГДА СБУ, спр. 73862фп.: 70). Упродовж літа-осені 1923 року відбуваються зустрічі «представників ВВР» із польськими дипломатами – послом Марцелі Шаротою та вже згаданим пресовим референтом посольства Стефаном Літауером. «Підпільники ВВР» намагалися переконати поляків у тому, що їхня організація є найбільш потужною в Україні, має розгалужену підпільну мережу і веде активну антибільшовицьку боротьбу. Пропонували об'єднати зусилля в боротьбі з радянською владою, а ще – просили допомогу грошима та зброєю. І польські дипломати готові були її надавати, в обмін на інформації розвідувального характеру.

У розмовах представники «ВВР» намагалися переконати польських дипломатів у тому, що Головний отаман Симон

Петлюра, як і інші відомі діячі УНР втратили підтримку серед населення України, натомість возвеличували Тютюника. Під час однієї із зустрічей з Стефаном Літауером чекістський агент, що заховався під ім'ям Дмитро Грудина, намагався дискредитувати очільників українського еміграційного руху, які перебували у Польщі. Він переконував Літауера, що вони себе скомпрометували, а справжню боротьбу проти більшовизму може очолити новий «лідер національного руху» – отаман Юрій Тютюник – віддана справі і незаплямована постать (ГДА СБУ, спр. 73862фп.: 73зв-74).

Представники «ВВР» наголошували на «шкідливості» повстанських акцій, які спрямовувалися з території Польщі. Мовляв, це призводить тільки до зайвих людських втрат і заважають проведенню антибільшовицької підпільної праці. Агент ГПУ переконував далі пресового референта, що загони Якова Гальчевського розбиті повністю селянами за те, що вони їх грабували, замість того, щоб вести ідейну роботу для відновлення української держави. Таким чином, прихильники С.Петлюри позиціонувалися як недисципліновані бандити, які не мають підтримки серед селянства в Україні. Сексот Дмитро Грудина висловлювався, що селяни можуть дослухатися лише «батька Петлюру», але за умови, якщо він прибуде в Україну особисто (ГДА СБУ, спр. 73862фп.: 83).

Таємні переговори співробітників посольства II Речі Посполитої з «підпільною ВВР» тривали недовго, тому що останнім вдалося переконати своїх співрозмовників у серйозності «своїх намірів». Після цього зайшла мова про підписання між сторонами офіційної угоди. Сторона «ВВР» вимагала включити до неї пункти про координацію спільних антибільшовицьких виступів та акцій; дозвіл «ВВР» користуватися польським дипломатичним зв'язком; надання польською стороною допомоги зброєю та матеріальної підтримки «ВВР» (ГДА СБУ, спр. 73862фп.: 75зв). Польські дипломати були зацікавлені в розвідувальній інформації – ситуація в радянській Україні становила особливий інтерес в

інтерпретації «учасників та керівників антибільшовицького руху». Польську амбасаду, серед іншого цікавило те, які підпільні організації продовжують діяльність в Україні і ступінь їх популярності серед населення? Рівень підтримки радянського уряду населенням, внутрішні стосунки між його членами, закулісне життя КП(б)У? Ставлення до Української Автокефальної Православної Церкви та нова гуманітарна (культурна) політика? Як розвивається кооперація і чи є там підтримка українського національного руху? Ставлення населення до комнезамів? Звичайно, цікавила й військова інформація про чисельність, боєздатність, озброєння, розміщення, командний склад Червоної армії тощо.

Операція ГПУ «Нове» виявилася досить результативною. Польська сторона погодилася найбільш повно задовольняти всі умови «ВВР». Чекісти отримали доступ до зв'язку польського посольства і змогу пересилати кореспонденцію його кур'єрами. Таким чином зростала вага «ВВР» в очах адресатів на яких вона виходила, а це були, головним чином, діячі української еміграції в Польщі. Польська сторона готова була взяти на себе зобов'язання щодо фінансової підтримки окремих відділів «ВВР», для ведення ними розвідувальної роботи в Україні. До прикладу, перша частина фінансування в розмірі 3,5 тис. доларів була надана для утворення і діяльності повстанських загонів на Одещині та Чернігівщині; підтримку збройних формувань УНР в Холодному Яру; ведення антибільшовицької роботи серед автокефалістів. Ця операція вмикала і зворотній канал, через польське посольство чекістська «ВВР» «вкидала» потоки дезінформації для польської влади, поширювала вигідні для себе тези (ГДА СБУ, спр. 73862фп.: 78зв).

30 жовтня 1923 року чекістський агент «Грудина» зустрівся з польським послом Марцелі Шаротою. Інформацію про цю зустріч містить один із чекістських документів. «Я после приезда принялся вновь за это дело и в результате, вчера вечером состоялась беседа, довольно продолжительная, между Шаротой и Грудиной. Из этой беседы видно, что Шарота и

вместе с тем польское правительство очень удручено захватом нами архива. Шарота высказал пожелание помочь Грудине, но, правда, это ничего серьезного из себя не представляет. Сказать сейчас какой характер примет эта разработка очень трудно. Что касается нашей линии в этом деле, то она также неопределена до того, пока от Вас не получим почты и не уясним себе реагировали там на это дело» (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 439: 20зв).

Інформація про активність «ВВР» в Україні, що приходила за кордон різними каналами, стурбувала керівництво Державного центру УНР в екзилі. У Варшаві, в приміщенні Центрального Українського Комітету на Алеї Руж, 6, відбулося таємне засідання за участі Симона Петлюри, Андрія Лівницького, Федора Лукашевича, Олександра Саліковського, В'ячеслава Прокоповича, Олександра Удовиченка, Павла Зайцева та Миколи Чеботаріва. Одним із питань, що обговорювалися, було політичне становище в Україні. У ході наради відзначено, що на території України виникли підпільні організації які не пов'язані з Державним центром УНР. Тому учасники наради доручили керівнику розвідки Миколі Чеботаріву з'ясувати ставлення підпільників до петлюрівського центру за кордоном. Крім того, Симон Петлюра особисто висловився за те, аби до Польщі прибули відомі представників українських підпільних структур для переговорів із ДЦ УНР і висвітлення антибільшовицької роботи в Україні (ГДА СБУ, спр. 73862фп.: 81).

Лише восени 1923 року радянська влада відкрила правду про перебування Юрія Тютюника руках ГПУ, намагаючись надати цьому факту максимального пропагандистського ефекту. У жовтні 1923 року найвпливовіші радянські газети, опублікували сенсаційну новину про петлюрівського отамана, який перейшов на радянський бік. Цю інформацію передруковувала й місцева преса. 27 жовтня «Вісти ВУЦВК» у своїй передовиці вмістила повідомлення великими жирними літерами «Заява Тютюника». Повідомляючи, що відомий петлюрівський отаман Юрко Тютюник звернувся до ВУЦВКА

з заявою, в якій, визнаючи радянську владу єдиною, законною українською владою, прохає про амністію й дозвіл працювати на користь радянської України (Заява, 1923: 1). Видання повідомляло, що ще 20 серпня Володимир Затонський і Олександр Шумський одержали листи від найближчого і найголовнішого помічника Симона Петлюри [sic!], колишнього генерал-хорунжого Юрка Тютюника з проханням клопотати перед урядом УСРР про можливість його легалізації. Буцімто, розчарувавшись в життєздатності еміграції, яка є нічим іншим як резервом для усіляких інтервенцій «західних імперіалістів» і переконавшись, що будь-яка спроба повстань проти радянської влади приречена на поразку, Тютюник вирішив зректись боротьби з радянською владою і щиро розкаятися за всі «свої провини» перед «трудящим народом». І далі подавалася офіційна версія переходу генерала, версія, яка на довгі роки стала канонічною. Мовляв, прибув із-за кордону в Україну для роботи в «контрреволюційній» Вищій військовій раді, разом із її головою Михайлом Дорошенком. Спробували розгорнути в Україні повстанський рух, але переконавшись у повній безгрунтовності своїх спроб і ворожнечі українського селянства до цієї ідеї, переживши внутрішній перелом, вирішили прохати про легалізацію. Український уряд доручив голові ГПУ Всеволоду Балицькому перевірити «серйозність і щирість намірів» Тютюника і поставити питання про його легалізацію (Каяття, 1923: 2).

Нижче газета вмістила широке інтерв'ю з головою ГПУ Всеволодом Балицьким в якому той детально перераховує здобутки й успіхи радянської влади, які змусили Тютюника і його прибічників «добровільно» переглянути свої погляди і просити про помилування. А ще декількома реченнями Балицький згадав про виконання Тютюником його «умов»: «Мої умови Тютюник прийняв і виконав. Архив, що являється великою історичною цінністю і відбиває боротьбу петлюровщини з Радянською владою у 1919-21 роках, дано було в моє розпорядження. Архив дає величезний матеріал про

моральний стан керівників української еміграції і про тісний зв'язок їх з закордонними державами, на утриманні яких вони фактично перебувають, провадячи свою злочинну роботу за їхні кошти. Особливо цінна та частина архіву, що малює підготовку відомого наскоку самого Тютюника в листопаді 1921 року з багатим фактичним матеріалом і документами, спеціальним мандатом, писаним рукою Петлюри; що особливо цікаво – в архіві є документи, що характеризують участь наших сусід в підтримці активної еміграції і в організації банд на нашій території» (Розмова, 1923: 2).

Балицький підкреслив, що «приїзд» родини Тютюника в Харків, «повернення» низки його прибічників, що «порвали» з еміграцією і закордонними контррозвідками, передача архіву, що компрометує Петлюру й інших діячів УНР, а також заклики Тютюника до українських емігрантів про повернення до УСРР переконали його в «серйозності намірів» Тютюника і змусили підтримати заяву про легалізацію. Незабаром видання найвищого органу державної влади УСРР повідомило про помилування Юрія Тютюника президією ВУЦВК (Помилування, 1923: 2).

Звістка про перехід Юрія Тютюника на бік більшовиків стала шоком для української еміграції та справжньою сенсацією в західноукраїнській пресі. Приміром, галицька газета «Діло» 9 листопада 1923 року повідомляла, що вслід за генералом Тютюником в радянську Україну вирушили всі його співробітники. Маса козаків Армії УНР, що перебували в таборах інтернованих, повертаються до дому. На днях виїхав перший потяг із 700 козаками, їх на першій станції з радянського боку зустрічали з військовими почестями. Газета передавала зміст листа Тютюника до редакції в якому він пояснював мотиви свого виїзду до Харкова, а також відозву Тютюника до українських вояків із закликом повертатися на Батьківщину (Поворот, 1923: 2).

Лідери УНР і соратники Юрія Тютюника по боротьбі, які залишалися на еміграції, «крок» Тютюника гостро

засуджували. До прикладу, генерал Михайло Омелянович-Павленко стверджував: «Він каже Юрко, – робить щось – то робить – але це куплено занадто дорогою ціною (має на думці якесь архіви петлюрівські) й зовсім не по лицарські» (ГДА СЗР України, ф. 11012. т. 35: 67).

Головний отаман Симон Петлюра в інтерв'ю агенції РУСС-ПРЕСС в грудні 1923 р. коментував факти повернення частини українських політиків та громадських діячів до України. Він стверджував, що ці процеси залишилися майже не поміченими серед українських емігрантів: «...Зацікавившим вас фактом «зміновіхівства» українською «перекидництва» проф[есора] Грушевського і генерала Тютюника, ні я, ні наскільки мені відомо, серйозні кола української еміграції особливого значення не надають/ [...] Що стосується генерала Тютюника, то його політична нестійкість для нашої еміграції не таємниця. Він вже раз переходив до більшовиків, теперішній його перехід до них нікого не дивує, як не здивує нікого і новий крок його в зворотному напрямку, коли ситуація докорінним чином зміниться» (Українська, 2008: 166). Однак ці слова Головного отамана радше виглядають спробою видати бажане за дійсне, оскільки і Грушевський, і Тютюник були знаковими фігурами в українському визвольному русі. У чому можна погодитися із Головою Директорії, то це у тому, що частина із тих українських діячів, які повернулися – не завжди були відданими ідеї української самостійності та незалежності від Росії.

Викриття та ліквідація чекістами частини антибільшовицьких підпільних структур, пов'язаних із Державним центром, повідомлення про зраду Тютюника завдали дошкулого удару самостійницькому українському рухові. Частина українських еміграційних діячів відійшли від активної політичної діяльності, втративши сподівання на близьке повалення більшовицького режиму в Україні. Цими ж мотивами керувалися і закордонні уряди, для яких «українське питання» і так не було першочерговим у порядку денному. На

певний час знизилася і активність Симона Петлюри та його ближчих соратників із Державного центру. Лідер УНР зміг відносити системну роботу лише із переїздом до Франції у 1924 році.

У підсумковому документі який мав назву «Огляд оперативної розробки, проведеної органами ЧК-ГПУ у 1921-1923 роках з виведення генерала армії УНР Ю. Тютюника» чекісти підсумовували результати використання полоненого отамана. Там стверджувалося, що листи Ю. Тютюника до української еміграції мали дезорганізуючий вплив на контрреволюцію за кордоном, підваживши авторитет лідерів націоналістичних закордонних центрів. Ці впливи Тютюника призвели до того, що частина військових діячів УНР (Бондаренко, Очеретько, Добротворський та інші) припинила свою боротьбу проти радянської влади і повернулася з еміграції до України. Ще одним здобутком операції стало те, що деякі озброєні загони на території України також припинили свою діяльність, коли дізналися про перехід Тютюника на бік більшовиків (Юрій Тютюник, 2012: 552).

Як свідчать віднайдені нами документи, комуністичний режим докладав значних зусиль для того, щоб дискредитувати Симона Петлюру в очах населення УСРР, української еміграції та перед польською владою. Для цього уживався цілий комплекс заходів, починаючи зі спроб розколоти українську еміграцію й зменшити вплив Головного отамана на неї та антибільшовицький збройний спротив на території України. Однак, це завдання було вирішене лише частково, тому більшовицький режим через три роки змушений був вдатися до організації убивства Симона Петлюри та створення потужної інформаційної кампанії для дискредитації його імені вже після смерті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вронська Т. Інформаційний інструментарій розколу української політичної еміграції у міжвоєнний період:

незасвоєні уроки минулого. *Інформація і право*. 2018. № 2(25). С.142-157.

2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 13, спр. 439.

3. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 450.

4. ГДА СБУ, спр. 73862фп.

5. Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗР України), ф. 11012, т. 35.

6. Заява Тютюника. *Вісти ВУЦВК*. 1923 р. №242. С. 1.

7. Каяття отамана Тютюника. *Вісти ВУЦВК*. 1923. №242. С. 2.

8. Поворот ген. Ю. Тютюника на Вел. Україну (Від власного кореспондента). *Діло*. 1923. № 176. С. 2.

9. Помилування Тютюника. *Вісти ВУЦВК*. 1923. №293. С. 2.

10. Розмова з тов. Балицьким. *Вісти ВУЦВК*. 1923. №242. С. 2.

11. Юрій Тютюник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. Інститут історії України НАН України; Упоряд.: В.Ф. Верстюк, В.В. Скальський, Я.М. Файзулін. К.: «Дух і літера», 2012. 616 с.

12. Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. Упорядн.: Лозицький В.С. (голова), Бажан О.В., Власенко С.І., Кентій А.В. Київ: Парламентське вид-во, 2008. 928 с.

13. Файзулін Я. Юрко Тютюник і оперативна розробка органів ДПУ «Справа №39. *Студії з історії Української революції 1917-1921 років*. Збірник на пошану доктора історичних наук, професора Руслана Яковича Пирога з нагоди 70-річчя з дня народження та 40-річчя наукової діяльності. К., 2011. С. 383-403.

14. Яблонський В. Братство української державності: історія створення та діяльності. *Український історичний журнал*. 2014. № 2. С. 131-143.

REFERENCES

1. Vronska, T. (2018). Informatsiinyi instrumentarii rozkolu ukraïnskoi politychnoi emihratsii u mizhvoiennyi period: nezasvoieni uroky mynuloho [Information Tools Aimed to Split Ukrainian Political Emigration in the Interwar Period: Unlearned Lessons of the Past]. *Informatsiia i pravo*, 2(25), 142-157 [in Ukrainian].
2. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine], f. 13, spr. 439 [in Ukrainian].
3. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine], f. 13, spr. 450 [in Ukrainian].
4. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine], spr. 73862fp [in Ukrainian].
5. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby zovnishnoi rozvidky Ukrainy [The Sectoral State Archive of the Foreign Intelligence Service of Ukraine], f. 11012, t. 35 [in Ukrainian].
6. Zaiava Tiutiunnya (1923) [Statement of Tiutiunyk]. *Visty VUTsVK*, 242, 1 [in Ukrainian].
7. Kaiattia otamana Tiutiunnya (1923) [Repentance of Tiutiunyk]. *Visty VUTsVK*, 242, 2 [in Ukrainian].
8. Povорот hen. Yu. Tiutiunnya na Vel. Ukrainu (Vid vlasnoho korespondenta) (1923) [Return of Gen. Yu. Tiutiunyk to Great Ukraine (From Own Correspondent)]. *Dilo*, 176, 2. [in Ukrainian].
9. Pomyluvannia Tiutiunnya (1923) [Pardon of Tiutiunyk]. *Visty VUTsVK*, 293, 2 [in Ukrainian].
10. Rozмова z tov. Balytskym (1923) [Conversation with Comrade Balytsky]. *Visty VUTsVK*, 242, 2 [in Ukrainian].
11. Verstiuk V.F. & Skalskyi V.V. & Faizulin Ya.M. (Eds.). Yurii Tiutiunyk: vid «Dviiky» do GPU. Dokumenty i materialy (2012.) [Yurii Tiutiunyk: from «Dviyka» to «GPU». Documents and Materials]. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].

12. Lozytskyi V.S. (Eds.). (2008). *Ukrainska politychna emihratsiia 1919–1945: Dokumenty i materialy* [Ukrainian Political Emigration 1919–1945: Documents and Materials]. Kyiv: Parlamentske vyd-vo [in Ukrainian].

13. Faizulin Ya (2011). *Yurko Tiutiunyk i operatyvna rozrobka orhaniv DPU «Sprava №39* [Yurko Tiutiunyk and Operation of the DPU «Case №39»]. *Studii z istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv – Studies on the History of Ukrainian revolution of 1917-1921: Collection in honor of Ph.D. in History, Professor Ruslan Pirog on the Occasion of His 70th Anniversary and the 40th Anniversary His Scientific Activities.* (pp. 383-403). Kyiv [in Ukrainian].

14. Yablonskyi V. (2014). *Bratstvo ukraïnskoi derzhavnosti: istoriia stvorennia ta diialnosti* [Brotherhood of Ukrainian Statehood: History of Creation and Activities]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 131-143 [in Ukrainian]

АНОТАЦІЯ

У статті аналізується діяльність радянських спецслужб щодо дискредитації українського еміграційного уряду – Державного центру Української Народної Республіки на еміграції та особисто його керівника Симона Петлюри. Екзильний уряд УНР, який стояв на позиціях антикомунізму та контролював інтерновану в польських таборах українську армію становив реальну загрозу для існування більшовицького режиму в Україні. Тому, і центральний радянський уряд в Москві, і підконтрольний йому уряд УСРР в Харкові докладали максимум зусиль для дискредитації діяльності Симона Петлюри.

Одним із головних напрямів такої підривної роботи проти українського еміграційного уряду стала діяльність більшовицьких спецслужб. «Чекісти» вербували агентуру серед українських військовиків та політичних діячів близьких до Державного центру. Зокрема, ГПУ вдалося, через створення фіктивної «Вищої Військової Ради», яка нібито діяла на території України, вивезти одного із популярних військових діячів армії УНР отамана Юрія Тютюникама до УСРР.

Юрій Тютюнник погодився на співпрацю із більшовицькою владою і більше року, під керівництвом ГПУ, проводив агентурну гру з метою залучення співників і з числа генералітету УНР (йшлося, насамперед про генерала Олександра Удовиченка), встановлення зв'язку Симона Петлюри з «Вищою Військовою Радою» та дискредитації Державного центру УНР перед урядовими чинниками Речі Посполитої та урядами інших держав.

Така робота не мала великого успіху, тому ГПУ вдалася до розсекречення свого агента, використовуючи факт переходу «петлюрівського» генерала для деморалізації українського політикуму та військових на еміграції. Даний хід супроводжувався широкою інформаційною кампанією в радянській пресі і мав значний пропагандистський ефект як в Україні так і за кордоном. Зрештою, зрада Ю.Тютюнника стала одним із чинників повернення українців до УРСР та послаблення антибільшовицького руху.

Ключові слова: Симон Петлюра, Юрій Тютюнник, ГПУ, Партизансько-повстанський штаб, українська еміграція, дискредитація.

АННОТАЦІЯ

В статтє анализируєтєся діяльність советских спецслужб по дискредитации украинского эмиграционного правительства – Государственного центра Украинской Народной Республики в эмиграции и лично его руководителя Симона Петлюру. Эмигрантское правительство УНР, которое стояло на позициях антикоммунизма и контролировало интернированную в польских лагерях украинскую армию – представляло реальную угрозу для существования большевистского режима в Украине. Поэтому, и центральное советское правительство в Москве, и подконтрольное ему правительство УССР в Харькове прилагали максимум усилий для дискредитации деятельности Симона Петлюры.

Одним из главных направлений такой подрывной работы

против украинского эмиграционного правительства стала деятельность большевистских спецслужб. «Чекисты» вербовали агентуру среди украинских военных и политических деятелей близких к Государственному центру. В частности, ГПУ удалось, через создание фиктивной «Высшей Военной Рады», якобы действовавшей на территории Украины, вывезти одного из популярных военных деятелей армии УНР атамана Юрия Тютюника в УССР.

Юрий Тютюник согласился на сотрудничество с большевистской властью и более года, под руководством ГПУ, проводил агентурную игру с целью привлечения союзников и из числа генералитета УНР (речь шла, прежде всего о генерале Александре Удовиченко), установление связи Симона Петлюры с «Высшей Военной Радой» и дискредитации Государственного центра УНР перед правительствами Речи Посполитой и других государств.

Такая работа не имела большого успеха, поэтому ГПУ обратилась к рассекречиванию своего агента, используя факт перехода «петлюровского» генерала для деморализации украинского политикума и военных в эмиграции. Данный ход сопровождался широкой информационной кампанией в советской прессе и имел значительный пропагандистский эффект как в Украине так и за рубежом. В конце концов, измена Ю.Тютюника стала одним из факторов возвращения украинцев в УССР и ослабление антибольшевистского движения в целом.

Ключевые слова: *Симон Петлюра, Юрий Тютюник, ГПУ, Партизанско- повстанческий штаб, украинская эмиграция, дискредитация.*